

"Проблеми історичної географії Поділля".- Кам'янець-Подільський, 1982.-С. 131.

- 6 Дашкевич Я.Р. Поділля: виникнення і значення назви//VIII Подільська історико-краєзнавча конференція.-Кам'янець-Подільський, 1990.-С. 58-60.
- 7 Крикун Н.Г. Вказ. праця.-С. 67.
- 8 Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.-Кам'янець-Подільський, 1993.-С. 6-8.
- 9 Українська Радянська Енциклопедія.-Т.3.-С.399.
- 10 Батюшков П.Н. Подолия: Историческое описание.-СПб., 1891; Грушевский М.С. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII вв.).-, 1894; Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Рус-

ского государства во времени издания первого Литовского статута.-М., 1892; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.-М., 1885; Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды.-М., 1973; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.-К., 1984. та ін.

- 11 Радянська енциклопедія історії України.-Т. 3.-1971.-С. 399-400.
- 12 Український радянський енциклопедичний словник.-Т. 2.-К., 1987.-С. 707.
- 13 Довідник з історії України.-К., 1995.-Т. 2.-С. 376.
- 14 Енциклопедія Українознавства.-Т. 6.-Львів, 1996.-С. 2131-2145.
- 15 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область.-К., 1971.-С. 12.

ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ДИСКУСІЙНИЙ АСПЕКТ

Середньовічний Кам'янець-Подільський неодноразово привертав увагу істориків, археологів та архітекторів. Різним проблемам його історії присвячено чимало наукових та науково-популярних праць, які дають можливість вивчати різні аспекти багатогранного життя міста.

Однак, незважаючи на багаточисленні дослідження з історії середньовічного Кам'янця-Подільського, що проводились протягом XIX-XX ст., його першопочатки залишаються дискусійними і сьогодні. В історіографії сформувався два погляди на цю проблему¹.

Одна з них, що належить Ю.Сіцінському² і підтримується Я.Дашкевичем, зводиться до того, що зачаткування міста слід відносити до 60-х років XIV ст.³, коли Поділля потрапило під владу Литви. Підставою для цієї думки слугують свідчення Литовського літопису. У джерелі, в окремому оповіданні "О Подольской земли" записано, що 1362 р. в битві під Синіми Водами литовські, українські та білоруські війська перемогли татар. Поділля переходить під владу Литовського князівства. Литовський князь Ольгерд передає Поділля в управління своїм племінникам - князям Коріатовичам. Останні, читаємо в літописі, "нашли себе крепкое место на реке Смотричъ и построили город Смотричъ; в другом месте, где были черныи на горе, они нарядили город Бакоту. Затем, занимаюсь охотой, случилось им загнать оленей на тот остров, где ныне находится город Каменец; там они, укрепляя все Подольские города, осели во всей земле Подольской"⁴.

З наведеного тексту зрозуміло лише одне: Смотрич як місто було започатковане за часів литовських феодалів. Що ж до Бакоти, про яку сказано, що вона теж заснована у XIV ст., то якби не наявність Галицько-Волинського літопису XIII ст. й археологічних свідчень про місто XII-XIII ст., можна було б слідувати версії Литовського літопису. Щось подібне маємо і з Кам'янцем. Оскільки археологічні матеріали фіксують наявність Кам'янця у XII-XIII ст., то, незважаючи на складність історико-топографічної прив'язки літописних згадок про місто, воно, безперечно, існувало. Стосовно ж розповіді про полювання литовських князів і "вмурвання" Кам'янця над р.Смотрич, то в Литовському літописі, на нашу думку, художньо описано процес відбудови міста після того, коли литовські князі осіли по всій Подільській землі.

Друга версія, прихильниками якої виступають С.Плетньова⁵, В.Пашуто⁶, С.Гуменюк⁷, І.Винокур, М.Петров⁸ та інші дослідники зводиться до того, що час виникнення Кам'янця необхідно пов'язувати з другою половиною XII - початком XIII ст. В її основі - конкретні археологічні матеріали з території замку, Старого міста і його околиць XII-XIII ст. та свідчення Галицько-Волинського літопису під 1228 р.

Упродовж 60-90-х рр. XX ст. серед науковців та краєзнавців існувала думка, що місто засновано наприкінці XI - на початку XII ст.⁹, а найдавнішою писемною згадкою про нього виступав 1062 р.¹⁰ На основі цієї дати 1962 р. громадськість Кам'янця-Подільського святкувала його удаване 900-, а у 1987 р. - 925-річчя.

Я.Дашкевич на підставі скрупульозного вивчення архівних документів XI-XVI ст. довів, що 1062 рік - як найдавніша писемна згадка про Кам'янець - це наслідок сфальсифікованої вірменами у XVI ст. грамоти на їх права щодо самоврядування та на торгівлю. Виявляється, що згадана грамота виникла в середовищі львівських вірмен у другій половині XVI ст. Саме тоді між католицькою та вірменською громадами Львова велась гостра боротьба за різні привілеї. Представники польського патриціату, намагаючись обмежити торгівлю вірмен, стверджували, що вірмени не можуть вважатися рівноправними мешканцями Львова, оскільки вони є пізніми прибульцями до міста. Вірмени ж доводили, що вони є давніми жителями Львова і Русі. І, як наслідок, виникла сфальсифікована ними грамота, на основі якої було прийнято судову ухвалу на користь вірмен. 1641 р. ця грамота у латинському перекладі була вписана до Коронної метрики з довільною датою - 1062 р., чим формально стверджувалася її достовірність¹¹. Вважаємо, що 1062 роком вірмени намагалися "засвідчити" своє перебування на Русі ще до зруйнування тюрками у 1065 р. їхньої столиці - міста Ані. Експертиза у XVII ст. не проводилась. Я.Дашкевич аргументовано довів, що 1062 р. вперше ввів у науковий обіг французький сходовознавець, місіонер і дипломат Луї Марі Пиду Де Сент-Олон (1637-1717 рр.), який провів у середовищі вірмен України близько десяти років і залишив про них у своєму щоденнику різні свідчення. З'ясовується, що Кам'янець 1062 р. з'явився у Марі Пиду при вивченні ним питання щодо часу появи вірменських колоній в Україні. Пиду належить думка про те, що вірменські колонії виникли в Криму і на Русі в XI ст., після знищення тюрками вірменської столиці міста Ані (1065 р.). Саме Пиду ввів у науковий обіг легенду про запрошення вірмен на Русь з Коронної метрики¹². Звичайно, оригінал грамоти не виявлено, не вдалося ідентифікувати князя Федора Дмитровича, який, начебто, здійснював запрошення вірмен з реально існуючою особою в історії Русі¹³. Крім того, у грамоті в Коронній метриці Кам'янець чи інші міста навіть не згадуються. Текст грамоти такий: "Ось від великого князя Федора Дмитровича косогацьким вірменам (ті), які побажають сюди прийти (і) придуть мені на допомогу, і я дам вам волю на три роки, а коли будете мені підкорятися, поселиться хто де побажає"¹⁴. Я.Дашкевич вважає, що, окрім згаданої псевдограмоти, у Коронній метриці з датою 1062 р., Пиду використав ще й відомості вірменського мандрівника Симеона дпір Леаці (1586-1639 рр.), який упродовж багатьох років мешкав у Львові і у своїх "Дорожніх нотатках" виклав концепцію про два шляхи міграції вірмен на Русь у XIII ст. - через Крим та Анатолію,

про існування вірменських колоній в XIII ст. у таких містах як Львів, Луцьк, Київ, Володимир і Белз. Про Кам'янець згадки немає. Однак, невідомо з яких причин, аніжці XIII ст. у Симеона дпір Леаці, чомусь у Марі Пиду перетворилися в аніжців XI ст., які, начебто, були запрошені князем Федором на Русь і створили свої колонії у Києві, Львові, Володимирі, Луцьку, Кам'янці, Снятині та інших неказаних Марі Пиду містах¹⁵. Не виключено, що Марі Пиду записав до числа названих міст Кам'янець тому, що у його часи в місті проживала найчисленніша в Україні вірменська громада.

Думку Я.Дашкевича про те, що 1062 р. не має під собою реальної основи, підтримують науковці України та Вірменії¹⁶. Вірно зауважує Я.Дашкевич і той факт, що немає наукових підстав стверджувати про функціонування у 1250 р. вірменської Благовіщенської церкви в Кам'янці-Подільському, про надання кам'янецьким вірменам різних привілеїв 1344 р., а також про діяльність вірменського суду 1350 р., оскільки ці свідчення не спираються на писемні джерела¹⁷. Ведучи мову про 1350 р., Я.Дашкевич стверджує, що цю дату вірменський історик С.Рошка (1670-1739) помилково прочитав на печатці кам'янецького вірменського суду. 999 р. вірменської ери, який там значиться, відповідає 1549-1550 рр. н.е.¹⁸

У Київському (XII ст.) та Галицько-Волинському (XIII ст.) літописах Кам'янець згадується під 1196, 1210, 1213, 1214, 1236, 1239, 1240, 1262, 1276, 1277, 1287, 1288 та 1289 рр. Однак виявляється, що у Волинській землі та у Галицько-Волинській державі на ті часи Кам'янців було декілька. Це Кам'янець-Волинський, Кам'янець-Литовський, Кам'янець-Каширський, Кам'янець на Поділлі та інші.

У зв'язку з цим дослідники XIX-XX ст. згадані літописні свідчення про Кам'янець XII-XIII ст. трактують по-різному. Д.Зубрицький вважав, що літописні повідомлення про Кам'янець відносяться лише до Кам'янця на Поділлі¹⁹. Протилежну позицію щодо думки Д.Зубрицького зайняв Н.Дашкевич. Він стверджував, що відомості у літописах стосуються лише Кам'янця-Волинського²⁰. Позицію Н.Дашкевича підтримував і Н.Барсов²¹. А.Андріяшев доводив, що всі літописні свідчення про Кам'янець варто розподілити між Кам'янцем-Волинським, Кам'янцем-Литовським (Лоснянським), Кам'янцем (Камінем)-Каширським і Кам'янцем-Кобринським²².

Упорядники географічного покажчика до 2-ої книги С.Соловйова "История России с древнейших времен" відомості про Кам'янець у Київському та Галицько-Волинському літописах віднесли до Кам'янця на Волині, Кам'янця на Поділлі та Кам'янця Литовського²³. До аналогічного розподілу свідчень про Кам'янець приєднався В.Пашуто²⁴, Л.Ленчевський²⁵ та

І.Крип'якевич²⁶. М.Котляр²⁷ літописні згадки про Кам'янець відніс до Кам'янця-Каширського, Кам'янця-Литовського і Кам'янця-Волинського на р.Случ.

Більш детальне вивчення літописних повідомлень про Кам'янець під названими роками навело авторів статті на думку, що ідентифікувати їх з Кам'янцем на Поділлі досить важко.

В Густинському літописі Кам'янець згадується під 1226 р. Причому, не просто Кам'янець, а Кам'янець-Подільський. "В лето 6734 (1226) помирися Андрей король Угорский со Мстиславом Галицким, и поять Марию дщерь Мстиславлю за Беля сына своего; и посади Мстиславль Беля зятя своего в Галичу, а сам сяде в Каменци-Подольском"²⁸. Інші джерела, а головним чином Галицько-Волинський літопис XIII ст. підтверджує, що вказані події мали місце в історії Галицько-Волинської держави, однак автори Густинського літопису трактували їх по-своєму. Зокрема, Мстислав Галицький ще у 1221 р. віддав заміж свою молодшу дочку Марію не за королевича Белу IV, старшого сина угорського короля Андрія, як про це пише Густинський літопис, а за молодшого його сина - також Андрія. "Мстислав же за радою облудних бояр галицьких оддав дочку свою меншу (Марію) за королевича (угорського) Андрія і дав йому Перемишль"²⁹. Крім того, у контексті Галицько-Волинського літопису під 1226 р. Кам'янець не згадується. "Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв Позиззя"³⁰ (Позиззя - найдавніша назва нашого краю, що з'явилася в Галицько-Волинському літописі у 1227 р. З 1362 р. край носить назву Поділля). Відповідно, і його головне місто. Можливо, що автор Густинського літопису вважав Кам'янець у XII-XIII ст. столицею Позиззя. Однак з історичних джерел відомо, що нею Кам'янець став лише з другої половини XIV ст. А у XII-XIII ст. ця роль належала Бакоті. Таким чином, згадка про Кам'янець у Густинському літописі під 1226 р. не може вважатися достовірною.

Серед літописних згадок про Кам'янець виступає повідомлення і під 1228 р., де йдеться про зв'язки з місцем подій - Галицькою землею. С.Плетньова, В.Пашуто та С.Гуменюк пов'язують ці свідчення з Кам'янцем у Позиззі. Згідно з цією літописною розповіддю, у 1228 р. київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським і половцями на чолі з ханом Котяном напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець: "...І Володимир (Рюрикович) київський князь зібрав (проти Данила) воїнів, і Михайло Всеволодович (чернігівський теж) ...Володимир, отож посадив (хана) Котянна на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця, - Володимир же з усіма

князями, і Михайло з усіма князями... - і обложили Каменець". Для боротьби з об'єднаними дружинами супротивників у Данила Романовича явно не вистачало сил. Тому, з одного боку, він розпочинає мирні переговори з Котяном, аби виграти час, а з другого - звертається за допомогою до Польщі. В літописі читаємо, що "...Павла (посла) свого, послав (Данило) до Котянна, кажучи: "Отче! Одверни війну сю, помирися зо мною". І він, (Котянн), поїхавши, пограбував землю (Галицьку) і пішов у землю половецьку..."³¹. Отже, половці, як стверджує С.Гуменюк, залишили князів поблизу Кам'янця-Подільського, а самі пішли у степи, які розпочиналися відразу за Ушицею, пограбувавши Позиззя³². Князі ж, не встигнувши оволодіти Кам'янцем, позаяк на допомогу Данилові рухалося велике військо з Польщі, повернулись.

Звичайно, події під 1228 р. географічно можна пов'язати як з Кам'янцем на Волині, так і з Кам'янцем на Поділлі. З волинським Кам'янцем ці відомості пов'язуються тим, що на ті часи місто було родовим володінням Данила. А Галицько-Волинський літопис повідомляє, що київський князь Володимир Рюрикович та Михайло Чернігівський у 1228 р. напали на володіння Данила, який князував в ті часи на Волині.

Не виключено, що у тому ж році Данило міг перебувати і біля Кам'янця в Позиззі. Адже загальновідомим в історії є той факт, що на 1228 р. Позиззя перебувало у володінні колишнього галицького князя Мстислава Мстиславовича (Удатного), Данилового тестя, який залишив Галицьку землю у середині 1227 р. і перїхав до Торчеська. Галицько-Волинський літопис про цю подію повідомляє, що "...Мстислав дав Галич королевичу Андрієві, а сам узяв Позиззя. Звідти пішов він до (города) Торчського"³³. Оскільки в ті часи на Позиззя неодноразово зазіхали угорці та поляки, а також київські і чернігівські князі, то Мстислав міг звернутися до Данила за допомогою, щоб захистити цей край. Крім того, Данило ще декілька років вів боротьбу з угорцями за Галицьку землю і Позиззя, аж поки не забрав їх у 1230 р.³⁴

В Густинському літописі Кам'янець згадується і під 1241 р. "В лето 6749 (1241) по племени киевском, на лето поїде безбожний Батый на землю Волинскую и Подольскую. И оттоле (от Колодяжина) поїде до Каменца-Подольського и не може его взяти, и Кременца такожде не могоша взяти"³⁵. Вважаємо, що автор цих рядків, при викладі подій 1241 р., користувався Галицько-Волинським літописом, де про названі події говориться так: "А коли Батий узяв город Київ і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до (города) Володимира. І прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та

не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця (та) Ізяславля (і) взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа"³⁶. Аналізуючи це повідомлення, важливо наголосити, що стосовно локалізації названого Кам'янця існують два погляди. Перший з них зводиться до того, що мова йде про Кам'янець на Волині. Його дотримувалось і дотримується більшість істориків як ХІХ, так і ХХ ст. І.Крип'якевич та М.Котляр свою позицію мотивують тим, що названий Кам'янець розташований на одному із давніх шляхів, що вів з Білгорода до Києва через Котельницю, Колодяжне, Полонне, Ізяславль, Шумськ, Кременець, Перемишль і Володимир, яким і рухались війська Батия³⁷. Р.Юра, досліджуючи залишки давньоруського Колодяжина біля с.Колодяжне на Житомирщині, дійшов висновку, що недалеко від нього, біля сучасного села Кам'янка Дзержинського району, розміщувався і Кам'янець, оскільки там існує велике городище³⁸. І.Винокур та С.Гуменюк намагаються довести, що згадане повідомлення у літописі про Кам'янець відноситься до Кам'янця на Поділлі, оскільки рух батиевої орди неможливо уявити повністю прямолінійним. Окремі загони рухались і дещо південніше від лінії Київ-Володимир. Вони могли підійти і до Кам'янця на Поділлі³⁹.

Кам'янець під 1332 р. згадується в хроніці Литовській і Жмудській, де мова йде про зведення замку. "Коріатовичи... над рекою Смотрицею..., где теперь Каменец Подольский..., збудовали замок и местце славное Каменец Подольский от каменя, Скалы от Хотеня замку волоского пограничного и от Днестра реки миль две"⁴⁰. Відомості про Кам'янець під 1351 р. збереглися і у хроніці Биховця, де мова ведеться про завоювання Кам'янця Ольгердом⁴¹. Важко сказати, якими конкретними писемними джерелами користувались автори Литовської і Жмотійської хронік та хроніки Биховця при викладенні свідчень про Кам'янець, однак ми вважаємо, що роки 1332 і 1351 записані у хроніках помилково. Справа в тому, що зведення нових замкових укріплень в Кам'янці князями Коріатовичами і прихід їх на Поділля відноситься до середини 60-х початку 70-х років ХІV ст., а захоплення Кам'янця князем Вітовтом припадає на осінь 1393 р. Саме тоді Литовський князь Федір Коріатович, не змігши захистити Подільське князівство і Кам'янець, втікає до Угорщини. "Літописець великих князів литовських" про захоплення Вітовтом Поділля восени 1393 р.

писав так: "А князь Велики Витовт первое пришел ко Брясловлю, и выма Брасловл, пришел ко Соколку, и Соколецъ вынял, и пришел ка Каменцю вночи, и Каменца добыл, а потом Смотричъ вынял и Скалу, и Черленьи Город, и вси городы позаседал"⁴².

Цікаві свідчення про згадку Кам'янця-Подільського у 40-і роки ХІV ст. наводить В.Григорян. Звертаючись до "Дорожніх записок" Габрієла Айвазовського (брата відомого марианіста І.Айвазовського), В.Григорян стверджує, що Г.Айвазовський у 1863 р. відвідав Кам'янець-Подільський і давній цвинтар вірмен біля церкви св.Миколи. На одній із надмогильних плит мандрівник прочитав і записав, що "В году (1343) умер и был похоронен пан Акоп, сын Амирджана"⁴³.

Важливе значення для з'ясування місця і ролі Кам'янця в історії Поділля дає нам "Список русских городов дальних и ближних" кінця ХІV - початку ХV ст. В ньому читаємо: "А се Польские грады: Каменецъ, Иловечь, Бряславль, Соколец, Звенигород, Черкасы, Черлен, Новый городок, Веничя, Скала, Бакота"⁴⁴. Звернемо увагу на ту обставину, що у наведеному переліку міст кінця ХІV ст. Кам'янець стоїть вже на першому місці, а Бакота його завершує. Це означає, що у ХІV ст. Кам'янець стає центральним містом Поділля, а роль Бакоти помітно згасає. У літописах же ХІІ-ХІІІ ст. перше місце серед міст Пониззя посідала Бакота.

Досить цінні свідчення про Кам'янець другої половини ХІІ-ХІІІ ст. подають нам археологічні дослідження. Археологічні матеріали дають можливість стверджувати, що Кам'янець у ХІІ-ХІІІ ст. складався з кремля (дитинця), посаду й приміських околиць. Дитинець розташовувався на високому місці з південно-західного боку Старого міста. Він займав площу близько гектара, мав наближену до трикутника форму і піднімався на висоту 38 м над рівнем Смотрича. Ця локалізація дитинця пов'язана з археолого-архітектурними дослідженнями на території кам'янецького замку ХІV-ХVІІ ст. Виявилось, що давньоруське городище ХІІ-ХІІІ ст. розташовувалося у південно-західній частині замку - там, де у ХІV-ХVІ ст. було споруджено кам'яні мури та башти.

Археологічні та археолого-архітектурні дослідження, що проводилися Є.Пламєницькою, І.Винокуром та П.Юрченком, були зосереджені, головним чином, у межах південно-західної частини пізньосередньовічного замку. В результаті цих досліджень його історична топографія, починаючи з другої половини ХІІ ст. була вивчена досить ґрунтовно. Еволюція вежі Денної, як показали дослідження, пройшла кілька будівельних етапів, найраніший з яких відноситься до ХІІ-ХІІІ ст. Згідно зі стратиграфією і планіграфією культурний пласт ХІІ-ХІІІ ст. займав тери-

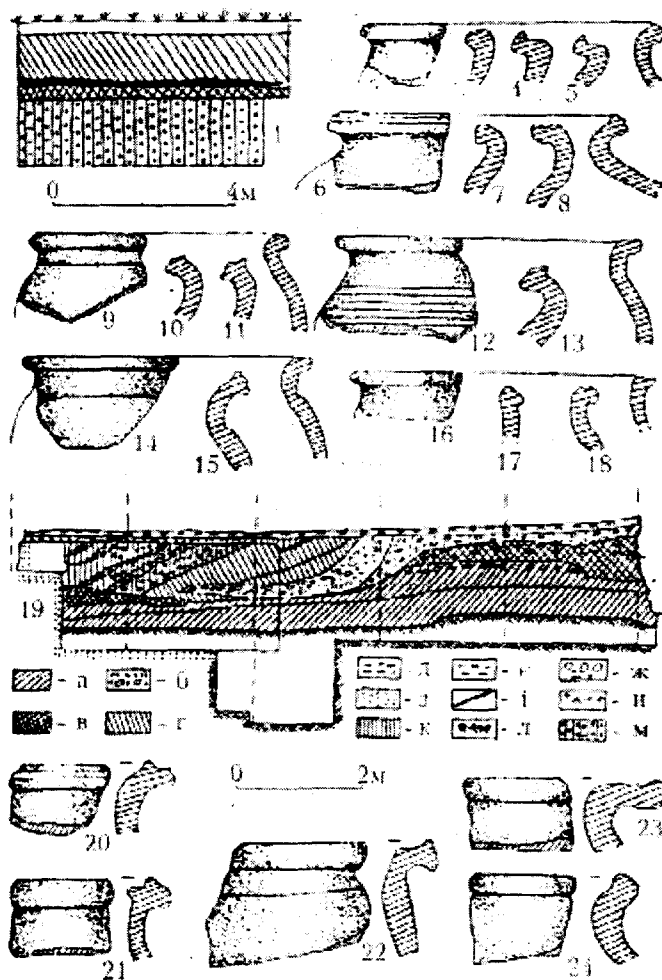
торію, яка прилягала до вежі Денної і містився на глибині 0,72 м від денної поверхні, а його потужність становила 0,10-0,15 м⁴⁵. Він представлений чорно-коричневим гумусом і давньоруською керамікою XII-XIII ст. Можливо, що це рештки внутрішньовальних конструкцій.

Під західною стіною прямокутного приміщення Денної вежі, на глибині 1,2-1,25 м від рівня сучасної підлоги також було відкрито культурний шар XII-XIII ст., який добре датується типовою давньоруською керамікою⁴⁶. Виявлена кераміка належить до першого і четвертого типів за класифікацією М.Малевської⁴⁷, вона аналогічна і київській гончарній кераміці XII-XIII ст.⁴⁸ (рис. 1).

Цінні археолого-архітектурні матеріали були виявлені при дослідженні першого ярусу вежі Денної. У внутрішній західній стіні прямокутного приміщення вежі, під кількома шарами тиньку, відкрито проріз і вертикальні шви-щілини. Один з прорізів розміщений на рівні сучасної підлоги й виявився щілиноподібною бійницею. Аналогічні бійниці були виявлені пізніше у давньому ядрі західної стіни замку. Друга бійниця була відкрита на

1,5 м вище від першої⁴⁹. Первісна товщина західного замкового муру досягла 0,8 м. Згодом його наростили у висоту та ширину з внутрішнього боку. В процесі розчистки нарощеного муру встановлено, що стіна мала три закладених пізніше каменем зубці-мерлони. Їх висота досягла 0,9 м, а ширина - 0,8 м. Відстань між вказаними зубцями - 0,8 м. Відкрита з боку приміщення вежі Денної бійниця якраз увійшла в середній зубець⁵⁰.

У вежі Денній виявлені рештки прямокутної давнішої вежі початку XIII ст.⁵¹ Проведено дослідження і західного муру замку. Встановлено, що історія цього муру нараховує кілька будівельних етапів, найдавніший з яких датується початком XIII ст. Мур відкрито на довжину 20 м. Він з'єднував вежу Денну з вежею Малою. Аналогічні бійниці, виявлені у вежі Денній і в стіні з її північного боку, були відкриті також й поблизу вежі Малої (збереглося три)⁵². Неабияке значення має й той факт, що первісне ядро стіни закінчується біля вежі малої саме там, де відповідно до стратиграфії закінчується культурний пласт XII-XIII ст. Засоби кладки первісного двадцятиметрового муру, склад

1. Профіль стінки шурфа для східного фасаду вежі Денної; 2-18. Зразки кружальної кераміки XII-XIII ст. з дитинця (замку); 19. Профіль східної стінки траншеї вздовж західної замкової стіни: а) культурний шар епохи бронзи; б) IX-X ст.; в) XII-XIII ст.; г) XVI-XVII ст.; д) горіле дерево; е) жовто-зелена глина; ж) каміння; з) земля; і) попіл; й) рослинний шар; к) шар XVIII ст.; л) материк; м) коричнева земля (матеріали із досліджень Є.М.Плामеницької); 20-24. Кружальна кераміка XII-XIII ст. з ур. Татариська; 22. Зразок кераміки XII-XIII ст. з північної частини каньйону р. Смотрич.

Рис. 1.

Археологічні матеріали XII - XIII ст. із Старого замку.

сполучного розчину й архітектурні елементи, які відрізняються від пізніших замкових споруд, привернули особливу увагу дослідників. Хімічний аналіз розчину, проведений лабораторією петрографії Київського держуніверситету ім. Т.Шевченка, дав підставу С.Нашивенку констатувати, що це вапняково-цем'яночно-карбонатний розчин - його склад 42% вапна, 20% битої жовто-бурої цегли-плінфи, 25% битого вапняка і 10% домішок, у тому числі й деревного вугілля⁵³. Такий склад розчину був характерний для споруд Давньої Русі.

Вказане явище не є випадковим. Вивчаючи давньоруську оборонну фортифікацію, П.Раппопорт і В.Костюк дійшли висновку, що вона інтенсивно удосконалювалася саме на рубежі XII-XIII ст. Це було пов'язано із застосуванням організованої облоги міст замість несподіваних нападів ворога. В такій ситуації у давньоруських фортифікаціях поширюється будівництво нових укріплень - кам'яних стін⁵⁴. Археологічні дослідження дали змогу Б.Тимощуку виявити кам'яну стіну давньоруського часу (XIII ст.) на місці пізньосередньовічної Хотинської фортеці⁵⁵.

У виявленні найдавнішого ядра кам'янецького замку важливу роль відіграли археолого-архітектурні дослідження, проведені у Малій вежі. Особливу увагу при цьому привернуло невелике подвір'я, розташоване перед вежею Малою зі східного боку. Там були відкриті рештки ще однієї невідомої раніше круглої вежі. Від неї збереглися один-два ряди стін. Внутрішній діаметр відкритої вежі досягав 2,6 м, а товщина стін - від 1,3 до 1,5 м. У східному напрямку від цієї вежі тягнувся кам'яний мур товщиною близько 2 м. Усе це дозволило Є.Пламєницькій вважати, що виявлена вежа була кутовою і зведено її було на початку XIII ст.⁵⁶

Нові відомості стосовно кам'янецького замку були отримані при подальших дослідженнях. Розкоп було закладено на відстані 6 м від вежі Лядської і 20 м від західного муру замку. В процесі розчистки виявлено рештки овальної в плані вежі, діаметр якої складав 7,2 м при товщині стіни 1,6 м. За характером кладки й розчину мур нагадував ядро відкритої стіни середини XIII ст. у західній частині замку⁵⁷. У безпосередній близькості від решток вежі з північного боку відкрито й кам'яний мур, товщина і напрямок якого співпадали з напрямком і товщиною стіни, що тягнулася від другої вежі - Малої. Очевидно, що це рештки стіни, яка захищала дитинець з півночі. Є.Пламєницька датує її серединою XIII ст.⁵⁸ У тому ж літньому сезоні було встановлено, що давньоруський дитинець і з південного боку обмежувався кам'яним муром, рештки якого були виявлені між вежами Лядською й Денною⁵⁹.

Наявність у Кам'янці кам'яних вежових укріплень першої половини XIII ст. повністю відповідає розвиткові давньоруського оборонного зодчества. Вивчаючи військову справу на Русі в XIII-XIV ст. А.Кірічничков дійшов висновку, що Галицько-Волинська Русь у середині XIII ст. переживала явний військовий розквіт у всіх відношеннях: щодо складу армії, полководення, озброєння, системи укріплень, тактики облоги й оборони⁶⁰. Наявність кам'яних веж XIII ст. засвідчив П.Раппопорт при обстеженні їх на Волині, зокрема, у Кам'янці-Литовському і Білавіні⁶¹. Оборонну вежу волинського типу було зведено у 90-х роках XIII ст. і в селі Спасі, у передгір'ї Карпат⁶². Виникнення кам'яних веж П.Раппопорт пов'язував з новою тактикою облоги - застосуванням каменеметальних механізмів і відносить це явище до 30-40-х рр. XIII ст.⁶³

Цінний археологічний матеріал було отримано при дослідженні західної частини замкового подвір'я в Кам'янці. Спостереження за цим пластом свідчать, що потужний культурний шар з типовою керамікою XII-XIII ст., а також горілим і перетлілим деревом, попелом й окремими каміннями можна пов'язувати з рештками внутрішньоовальних конструкцій і земляного валу, що існували до зведення кам'яних стін і веж на початку XIII ст.

Культурний пласт XII-XIII ст. виявлено й при постановці 26-метрової траншеї, яка тягнулася від вежі Денної у північно-східному напрямку до нової відкритої вежі XIII століття, навпроти вежі Лядської з північного боку. Пласт досить порушений. У ньому знайдено давньоруську кераміку XII-XIII ст., дві намистини й уламок скляного браслета світло-зеленого кольору. Під час досліджень 1979 р. на місці Польних воріт XIV ст. було виявлено й рів, який оточував давньоруський дитинець Кам'янця з боку поля.

Таким чином, археолого-архітектурні матеріали та їх дослідження дають всі підстави вважати, що на місці пізньосередньовічного замку у Кам'янці в XII-XIII ст. існувало городище XII-XIII ст., обмежене ровами і деревоземляними укріпленнями у формі валу. На початку XIII ст., вал із західного боку дитинця підсилюється кам'яним муром зі зубцями-мерлонами та щілиноподібними бійницями. Згодом у південно-західній, північно-східній та східній частинах дитинця були зведені кам'яні вежі і стіни, які їх з'єднували.

Топографія культурних нашарувань XII-XIII ст. у межах Старого міста (посаду) досить широка. Пласт з давньоруською керамікою XII-XIII ст. відкрито у північній частині Старого міста, в каньйоні р.Смотрич, на сучасних Польському і Вірменському ринках, на вулиці П'ятницькій, у провулку П'ятницькому, на східних схилах півострова і в південних кварталах, недалеко від Руських воріт. Площа Старого

міста становить понад 120 га. Зрозуміло, що у давньоруський час вона не вся була забудована. Культурний пласт кам'янецького посаду XII-XIII ст., як свідчить його стратиграфія, міститься на різних глибинах залежно від рельєфу півострова. У центральних кварталах Старого міста культурні нашарування XII-XIII ст. досить потужні і досягають глибини відносно денної поверхні від 0,9 до 2,7 м. Рештки чотирьох давньоруських жител було відкрито на польському ринку уздовж будинку № 12, 10, 9 і с/ш № 1. Рештки жител з давньоруськими археологічними матеріалами були виявлені також на вул. П'ятницькій і на Вірменському ринку - навпроти будинку сучасної швейної фабрики.

Рештки двоповерхового давньоруського житла XII-XIII ст. були виявлені у 1981 р. на площі Центральній, 4а. Його підлога розташована на глибині 2,7 м від денної поверхні. У заповненні житла було виявлено завал горілих дерев'яних конструкцій. Досліджена дерев'яна будівля становила зруб з дубових деревин "в обло". Такий конструктивний тип житлових споруд був характерний для багатьох давньоруських міст і, зокрема, для Києва XII-XIII ст.⁶⁴ Констатовано, що в центральній частині Старого міста локалізація давньоруських жител XII-XIII ст. дещо співпадала з розміщенням пізньосередньовічних кам'яних будинків початку XVII ст. Таку картину зафіксовано на вул. Зарванській, П'ятницькій і, особливо, у східній частині Польського ринку. Очевидно, окремі вулиці Старого міста існують ще з XII-XIII ст., а остаточно склалися у XV-XVI ст.⁶⁵

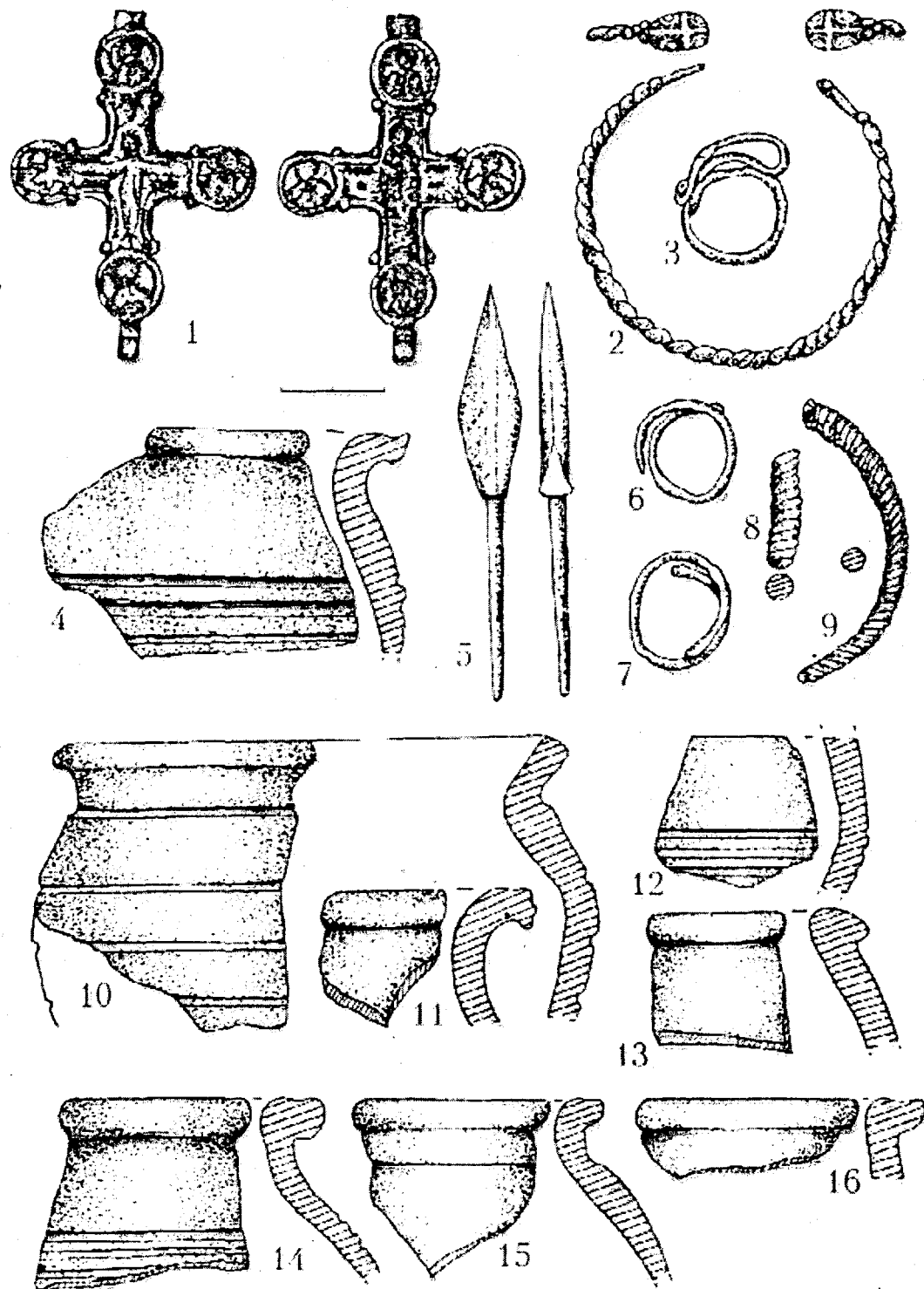
Багатою на археологічні пам'ятники XII-XIII ст. виступає і сільськогосподарська округа Кам'янця. В процесі археологічних розвідок вдалося виявити в околицях міста ряд поселень, поховань та скарбів XII-XIII ст. Так, у передмісті Довжок знайдено скарб із монет XIII-XIV ст. Це не може бути випадковістю, оскільки через Кам'янець у XIII-XIV ст. пролягав так званий Татарський шлях зі Львова до причорноморських степів і Криму. Крім того, у цьому ж передмісті виявлено поселення XII-XIII ст. Поселення тих же часів зафіксовані у передмістях Підзамче, Татариска, Цибулівка тощо. На Татарисках, крім кераміки XII-XIII ст., знайдено і наконечник стріли. У Цибулівці відкрито поховання з бронзовим браслетом, кільцем та двома срібними скроневими підвісками XII-XIII ст. (рис. 2). Таким чином, сільська округа виступала у ті часи логічним продовженням міста.

Отже, і археолого-архітектурні дослідження на місці пізньосередньовічного замку, й археологічні роботи, проведені на території старого міста, засвідчують функціонування двох складових частин міста часів Галицько-Волинської держави - дитинця і посаду XII-XIII ст.⁶⁶, до яких тягнулася значна сільськогосподарська округа.

В останні роки різні наукові та науково-популярні видання⁶⁷, українське телебачення та пресу заповнила "концепція дако-римського періоду в історії Кам'янця-Подільського". Її авторами виступили київські архітектори Є. Пламеницька та О. Пламеницька. Суть ідеї названих авторів полягає в тому, що Кам'янець досить давнє місто, а його витоки слід шукати не у литовські часи, не у період функціонування Галицько-Волинської держави, а у II-III ст. н.е. В основі "концепції дако-римського періоду", як стверджують її автори, виступають історіографічні студії⁶⁸, натурні дослідження Старого замку, старого мосту і залишки підвалів в межах українсько-польського ринку, а також аналізи будівельних розчинів, при допомозі яких зводилися вказані архітектурні пам'ятки.

Аналізуючи "історіографічні студії" про Старий замковий міст, з'ясуємо, що, окрім писемних згадок про нього 1507, 1672, 1685-1686 рр. та ряду дещо деформованих графічних зображень мосту на гравюрах XVII ст.⁶⁹ Автори "концепції" ніяких інших об'єктивних писемних і графічних джерел про функціонування мосту у пізньому середньовіччі не запропонували. Хоча вони існують. Авторам доречно було б звернутися до опису кам'янецького замку 1544 р.⁷⁰ Цікаву інформацію залишив про кам'янецький міст російський купець Трифон Коробейников, який відвідав місто у 1593 р. Він писав, що "на том месте, где та река сошлась, от городка к ому острову, от которого обошла, мост деревянный на каменных столбах"⁷¹. І ні про які кам'яні аркові конструкції в ті часи мова не ведеться. Про існування замкового мосту у 1594 р. зазначав і Е. Лясота. Він писав, що "замок з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту"⁷². Інший очевидець кінця XVII ст. Ульріх фон Вердум, який відвідав Кам'янець у 1672 р., зауважував, що місто "стоїть на скелі, яку омиває навколо ріка Смотрич, і лише на південному заході ця скеля з'єднується з другою, на якій стоїть фортеця. Через цей відріг скелі пробито канал. Над каналом зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту"⁷³. Таким чином, писемні документи засвідчують, що склепінчасті арки мосту зводили будівничі десь наприкінці XVI - у XVII ст. Потім міст реконструювали турки. Чималі реставраційні роботи проводились на мості й у XVIII ст., про що свідчать праці істориків та писемні джерела.

Не викликає заперечень той факт, що міст існував у XIV-XV ст., оскільки функціонування міста і замку без нього було б неможливим. Однак писемних свідчень про міст тих часів не виявлено. Про існування мосту наприкінці XV ст. повідомляє "Опис подільських замків

1. Хрест-енколпiон XIII ст. (Юанно-Предтечинська церква); 2. Бронзовий браслет XII-XIII ст. (урочище Цибулівка); 3. Бронзове скроневе кільце XII-XIII ст. (урочище Цибулівка); 4. Зразок кружального посуду XII-XIII ст. (урочище Татариська); 6, 7. Срібні підвіски (замок-дитинець); 10-13. Кружальна кераміка XII-XIII ст. (площа Польський ринок); 14-16. Кружальна кераміка XII-XIII ст. (провулок П'ятницький).

Рис. 2.

Археологічні матеріали XII - XIII ст. із Кам'янця-Подільського та його околиць

Кам'янець, Летичева, Смотрича і Скали 1494 р.⁷⁴ Як важливу пам'ятку містобудування України Старий міст необхідно досліджувати кваліфіковано і об'єктивно. Не виключено, що про нього існують графічні та писемні матеріали XVI-XVII ст., що чекають дослідників в архівах Києва, Польщі, Туреччини та інших держав.

Не виявивши більш ранніх документальних відомостей про міст ніж 1507 р., архітектори щоб "продатувати" міст II-III ст. н.е. вдалися до археології та історії. Вони намагаються привести свідчення, що Середнє Подністрів'я у перші століття н.е. настільки сильно перебувало під впливом Риму, що тут зводилися міста, проводилася інтенсивна торгівля і т.п. Звертаючись до археологічних досліджень з'ясовуємо, що знахідки багаточисленних римських монет перших століть н.е. у Середньому Подністрів'ї та в околицях Кам'янець дійсно засвідчують торговельні зв'язки черняхівських племен з римськими провінціями, однак міст у ті часи на наших землях ще не будували⁷⁵. Серед численних черняхівських поселень (близько 3 тисяч розкопаних та обстежених на території України і, зокрема, в середньому Подністрів'ї), відомо на сьогодні лише 3 укріплені поселення-городища: Башмачка у Дніпропетровській області, Олександрівка та Городок - у Миколаївській.

Автори "концепції дако-римського періоду в історії Кам'янець-Подільського" звернулися і до свідчень давньогрецького вченого, математика та географа Клавдія Птолемея (біля 87-165 рр. н.е.), загальновідомим твором якого є "Пособие по географии". В цій праці Птолемей приводить приблизні географічні координати близько 8 тисяч відомих на ті часи населених пунктів, які наприкінці XV - у XVI ст. були нанесені на карту. На думку О.Пламеницької Птолемей розміщує саме у середній течії Дністра такі міста як Клепідаву, Петридаву, Маєтоніум, Корсідаву та ін. В статті "Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского"⁷⁶. О.Пламеницька стверджує, що Кам'янець виріс на місці Петридави, а у статті "Фортечний міст Кам'янець-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція"⁷⁷ на місці Маєтоніума. Однак науково і аргументовано довести, що Петридава чи Маєтоніум існували у перші століття нової ери на місці сучасного Кам'янець архітекторам не вдалося і ніколи не вдасться, тому що в реальності такого не було. Культурні напластування в межах старого міста не містять навіть фрагментарних залишків культурних пластів міської цивілізації I-III ст. н.е. Про це свідчать спостереження за земляними роботами та археологічні дослідження, які проводилися науковцями Кам'янець-Подільського університету та співробітниками історико-архітектурного заповідника, починаючи з початку 80-х років XX ст. Натомість, майже в усіх кварталах Старого міста, замку та у найближчих околицях виявляються багаті культурні нашарування доби

енеоліту IV-III тис. до н.е., які репрезентує трипільська культура. Ми вже не ведемо мову про пам'ятки раннього залізного віку VIII-VII ст. до н.е., слов'янські VII-IX ст. н.е. та пам'ятки XII-XIII ст. часів Галицько-Волинської держави.

Спробу локалізації міст, які називав Птолемей, намагаються здійснити львівські дослідники М.Бандрівський та О.Бандрівський. Вони вважають, що місцезнаходження вказаних міст слід шукати в районі Заліщиків Тернопільської області⁷⁸. Однак і там пам'яток міської цивілізації римського часу не виявлено.

Не витримує наукової критики залучення для датування мосту і міста відомостей про так звані "Траянові" вали. Науковцям, відомо, що "Вали Траяна" розташовуються значно південніше сучасного Кишинєва. В історико-краєзнавчій літературі XIX ст., а також до кінця 70-х рр. XX ст. існувала версія, що "Траянові" вали існували і на території Хмельниччини⁸⁰.

Археологічні дослідження земляних валів у Середньому Подністрів'ї проводилися експедицією Інституту археології України під керівництвом М.Кучери упродовж 80 - початку 90-х рр. XX ст. Вони виявлені у трьох місцях: на правому березі нижньої течії р.Збруч (Тернопільська обл.), в межиріччі Збруча-Смотрича і Тернави-Смотрича (Тернопільська обл.), в межиріччі Збруча-Смотрича і Тернави-Смотрича (Хмельницька обл.) та в межиріччі Дністра-Прута (Чернівецька обл.)⁸¹.

Дослідження валів в околицях Кам'янець-Подільського дозволило з'ясувати, що вони знаходяться: один у с.Михайлівці Дунаєвського району та по одному в селах Боришківці і Кульчицівці Кам'янець-Подільського р-ну. Незважаючи на незначні розміри, ці вали, як стверджує М.Кучера, мали оборонне значення і виникли в часи середньовіччя. Зокрема, вал у Боришківцях проходив через селище черняхівської культури, культурний пласт якого досягав 30-40 см. Отже, земляний вал у Боришківцях виник не раніше другої половини 1 тис. н.е.⁸² і до перших століть н.е. немає ніякого відношення.

Аналогічні щодо часу виникнення залишаються і вали біля сіл Михайлівки та Кульчицівців. Не виключено, як вважає М.Кучера, що всі три вали з'явилися в часи середньовіччя для захисту Кам'янець-Подільського⁸³.

Крім того, дослідник доводить, що у молдавських грамотах XV-XVI ст. сучасні "Траянові" вали мають назву "троян", що молдавською мовою означає "замет, кучугура". Щодо етимології молдавського слова "троян", то воно походить від потрійних валів ("троянів"), що поширені на території Румунії. Згодом вали "трояни" історики-краєзнавці почали йменувати валами "Траяна", ототожуючи назву "троян" з іменем римського імператора Траяна, створили й версію, наче він причетний до їх зведення⁸⁴.

Викликає подив і той факт, що для датування мосту архітектори залучають фантастичну інформацію про гідрологічну ситуацію, згідно з якою, за словами авторів, "на початку I тис. н.е. каньйон мав бути повністю затопленим Смотричем і міст будували у воді, яка майже повністю перекривала гребінь перешийка"⁸⁵. Звідкіля ж міг взятись такий рівень води у річці? Автори стверджують, що із Сарматського моря. Сарматське море, про яке згадують творці "гіпотези", геологами датується мільйонами років тому і до римського часу немає ніякого відношення.

Із висловленого випливає запитання, а яке відношення взагалі мають згадані свідчення до конкретної пам'ятки - Старого мосту, а тим більше до його конструктивних особливостей? Виявляється, що ніякого.

Не зумівши віднайти об'єктивних історичних та археологічних свідчень щодо функціонування Старого мосту у II-III ст. н.е., автори "дако-римської концепції" вдалися до іншого - почали залучати будівельні розчини і знову підпорядкували їх датування своїй "ідеї". Цікавим залишається той факт, звідкіля автори "концепції" брали для датування будівельні зразки розчинів, що використовувались для мурувань пілонів та нижніх арок мосту? Крім того, якими методами так чітко (II-III ст. н.е.) вдалося їх продатувати? А, можливо, це світові відкриття?

Фантастичними виступають і так звані будівельні етапи Старого мосту, що пропонують О.Пламеницька та Є.Пламеницька. Візьмемо для прикладу "другий будівельний етап", який продатований XIII ст. Автори "концепції" стверджують, що будівельний розчин цього етапу ідентичний розчину, на основі якого будівничі зводили кам'яну вірменську Благовіщенську церкву. Однак, виявляється, що цей храм, зведений наприкінці XIV ст. (у 1398 р. Синаном Котлубеєм), як засвідчують писемні документи⁸⁶, був дерев'яний. Кам'яним він став не до 1280 р., як бажають архітектори, а у 1597 р., що також засвідчують писемні джерела⁸⁷ та археологічні матеріали. Тоді незаперечною може бути інформація, що кам'яний міст зводили наприкінці XVI - у XVII ст.

Не зрозумілим із "концепції" виступає і той факт, яким чином авторам вдалося "побачити" кам'янецький замковий міст на зразок рельєфу мосту, що зображений на колоні Траяна в Римі, коли за їх словами у "сучасному вигляді міст становить могутній кам'яний мур типу ботардо" з "суцільним облицюванням"⁸⁸. Не викликають заперечень окремі метрологічні висновки архітекторів щодо кам'яних конструктивних особливостей мосту, однак варто пам'ятати, що лінійні міри римської метрології містобудівники Західної Європи та України успішно використовували у XVI-XVII ст., що без сумніву було характерним і для зведення кам'яного кам'янецького Старого мосту.

Проблема "функціонування" мосту у II-III ст. н.е. логічно породжує запитання, а з якою метою його будували? Відповідь може бути єдина - для сполучення між собою різних поселень або частин міста. Не випадково у "концепції дако-римського періоду Кам'янця" висувається "нова ідея" про функціонування у II-III ст. н.е. замкових укріплень та міста. При цьому О.Пламеницька суто на основі фантастичних, а не на базі історичних та археологічних досліджень намагається довести, що сучасний Польський ринок (у XVIII ст. українсько-польський) сформувався в процесі довгої еволюції, в основі якої, начебто, знаходиться так званий римський табір давньої Петридави II-III ст. н.е. У XII-XIII ст., тобто більше, ніж через одну тисячу років, прямокутна площа нібито виступила основою у розбудові міста, а ще більше як через 100 років, тобто у XIV ст., на основі головної площі Петридави та площі XII-XIII ст. сформувалась площа Кам'янця литовських часів⁸⁹. При такому твердженні автори "концепції" або не знають, або свідомо ігнорують знання особливостей і загальних закономірностей містобудівних норм та планувальної структури міст Галицько-Волинської держави XII-XIII ст., історія жодного із яких на ті часи не знає регулярного, а тим більше прямокутного планування і забудови головного міського ринку-площі, не ведучи мову вже про Кам'янець. Антилігічним до своєї концепції з боку О.Пламеницької залишається навіть той факт, що запропоновані нею гіпотетичні розміри псевдоплощі римського табору⁹⁰ (рис. 3) далеко не вписуються у розміри польського ринку XV-XVIII ст.

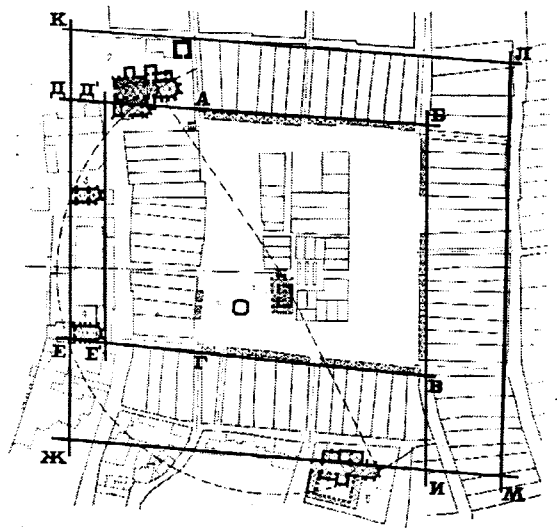

Рис. 3.

Планувальна структура Польського ринку Кам'янця-Подільського за О.Пламеницькою.

АБВГ - Польський ринок на 1773 р.

ДБВЕ - площа кінця XII - XV ст.

ДБИЖ - площа кінця XII-кінця XIII ст.

КЛІМЖ - гіпотетичний римський табір

Звичайно, в межах східної та північної частин польського ринку експедицією Кам'янець-Подільського педуніверситету виявлено декілька залишків жител XII-XIII ст., одне з яких вдалося дослідити більш детально⁹¹. Як виявилось, розташування залишків жител XII-XIII ст. дещо близьке до розташування житлових будівель XVII-XVIII ст. Однак, це не означає, що міська площа у XII-XIII ст. мала прямокутну форму. В ті часи у тому місці площі взагалі не існувало. Прямокутні площі, що розміщувалися в центрах українських (переважно державних) міст, почали формуватися з XIV ст. і протягом наступних XV-XVI ст. (Сянок, Львів, Кам'янець-Подільський та інші), коли вони зводилися за нормами міст, що надіялися Магдебурзьким правом з елементами регулярності. В даному відношенні незаперечним виступає той факт, що елементи планувальних норм міських площ в українських містах у пізньому середньовіччі та у нові часи, в тому числі і у Кам'янці, були запозичені містобудівниками від міст римських часів. Адже у XV-XVI ст. Україна вступала в епоху Ренесансу. Якщо основу або центр військового головнокомандувача римського табору становив форум (головна площа), преторій (палатки військового головнокомандувача) та інші споруди, то у містах - площа з ратушею, вага, колодязь, торгові лавки і т.д. Якщо по периметру римського табору розміщувалися палатки воїнів, то в містах - садиби міщан, культові та адміністративні споруди і т.п.

На превеликий жаль, при з'ясуванні проблеми О.Пламеницька свідомо не враховує об'єктивних історико-архітектурних досліджень київського архітектора Ю.Нельговського, який на основі багатоджерельної бази аргументовано довів, що початок формування бывшего Польського ринку відноситься не раніше як до XV ст.⁹², коли місто захопила Польща. Вона запроваджувала в Україні свій адміністративний устрій, правові і містобудівні норми тощо. Ю.Нельговський справедливо стверджує (ця об'єктивна думка ніколи не застаріє), що Польський ринок було вписано у вже сформовану планувальну структуру міста. Про це засвідчують і археологічні матеріали⁹³, здобуті археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педуніверситету, а також писемні джерела. Досить необ'єктивним залишається й питання датування Є.Пламеницькою та О.Пламеницькою замкових укріплень. Якщо у 60-70-ті роки Є.Пламеницька першопочатки замкових фортифікацій, базуючись на основі археолого-архітектурних досліджень, датувала XII-XIII століттям⁹⁴, то в останні десятиріччя, без належних наукових аргументів і досліджень "заглибила" історію цих фортифікацій до II-III ст. н.е.⁹⁵ Однак, це не відповідає реальності, бо культурні напластування римських часів на території замку також не виявлені. Причому,

датування замкових укріплень II - III ст. н.е. це така ж сама фальсифікація, як і реконструкція Є.Пламеницькою башт Тенчинської та Рожанки у Старому замку. На сьогодні науковцям не відомо жодних об'єктивних графічних чи писемних джерел XV-XVII ст., які б подавали башти у такому архітектурному завершенні (рис. 4), у якому вони виступають

Рис. 4.

Башта Рожанка.

Реконструкція за проектом Є.Пламеницької (сучасне фото В.Ковалю)

сьогодні. Причому, названі автори самі собі заперечили у такій реконструкції, опублікувавши віднайдені в архівах Польщі малюнок Старого замку XVII ст. (рис. 5), де показана зовсім інша форма башти Рожанки. Теж саме бачимо і на фрагменті гравюри К.Томашевича 1673-1679 рр. (рис. 6). Очевидно, О.Пламеницька таку ж методику намагається перенести і на Старий замковий міст. Дивною залишається в цьому відношенні позиція дирекції історико-архітектурного заповідника Кам'янця-Подільського, яка далеко ненаукові концепції приймає за достовірні істини, не залучає до наукової дискусії дослідників Львова, Києва, Кам'янця-Подільського та інших міст. Дивуємося і запитуємо, до яких пір над Старим містом і його пам'ятками буде вітати таке беззаконня та глум? Кому потрібна така фальсифікована історія міста? До з'ясування цієї проблеми

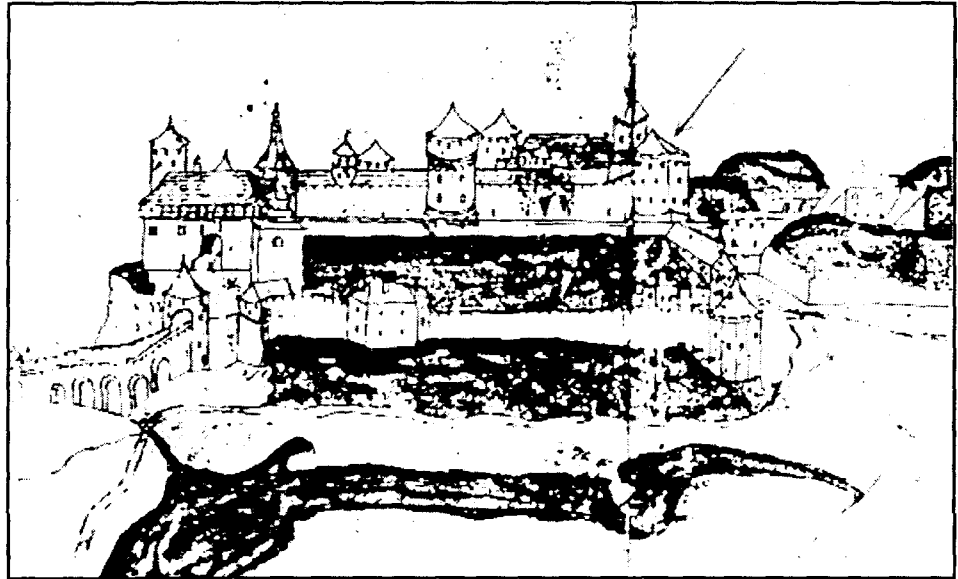

Рис. 5.

Міст в оборонному комплексі Старого замку. Фрагмент малюнка зі збірки Музею Війська Польського у Варшаві. 1652-1672 рр. (Хронологічна атрибуція Є.Пламеницької). Стрілкою показана башта Рожанка

доречно було б активніше залучатись міській адміністрації, науковцям міста й України в цілому, а також громадськості. Сьогодні варто зрозуміти усім, що без відродження Старого міста, а тим більше без написання його об'єктивної історії, не може бути Кам'янець взагалі, а тим паче його розвитку в майбутньому як туристичного центру, національного заповідника, осередка культури і науки України.

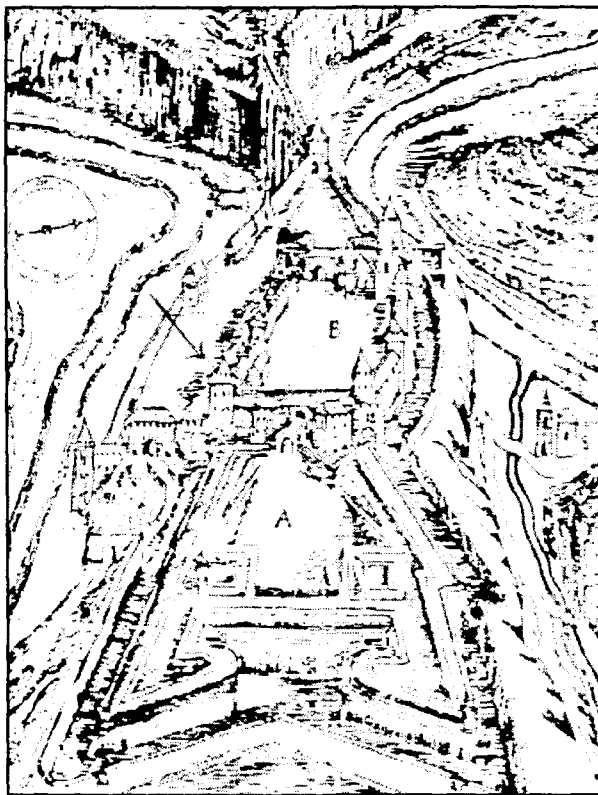

Рис. 6.

Фрагмент гравюри К.Томашевича 1673-1679 рр.:

А - Новий замок

В - Старий замок

Стрілкою вказана башта Рожанка

Досить дискусійним залишається й питання датування Є.Пламеницькою та О.Пламеницькою різних архітектурних пам'яток Старого міста. Нехтуючи достовірними писемними, іконографічними та археологічними матеріалами, архітектори намагаються занизити і час появи таких пам'яток архітектури як Польські і Руські ворота, Благовіщенська вірменська церква, різні міські житлові та адміністративні будівлі, укріплення тощо. Такий вульгарний підхід по відношенню до часу появи та історії різних архітектурних пам'яток Кам'янця та й самого міста переноситься ними із публікації у публікацію, де автори, посилаючись переважно лише на себе, творять міф "науковості" своїх праць про "дако-римський" Кам'янець, свідомо відкидаючи при цьому історичні джерела та об'єктивні наукові дослідження з історії середньовічного Кам'янця-Подільського вчених Львова, Кисва, Кам'янця-Подільського, а також Вірменії та Польщі.

Таким чином, питання започаткування Кам'янця-Подільського на основі писемних і археологічних матеріалів продовжує дискутуватися. Однак, якщо писемні джерела XII-XIV ст. потребують більш скрупульозного вивчення, то незаперечними в цьому відношенні є археологічні пам'ятки XII-XIII ст. з території замку, Старого міста та міських околиць. Стосовно ж "концепції дако-римського періоду в історії Кам'янця-Подільського", то вона, на нашу думку, немає під собою ніяких конкретних історичних реалій.

Іон Винокур, Микола Петров

- 1 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського//*Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.-Львів-Київ-Нью-Йорк.-1996.-С. 113-136.
- 2 Сицинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание.-К...-1895.-С. 8-9.
- 3 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.//*Архіви України*.-1970.-№5.-С. 57-66; його ж. Каменец еще раз//*Russia ediaeva-lis*.-München.-1984.-В. 5.-Т. 1.-С. 7-19; У пошуках історичної правди / "круглий стіл"//*УІЖ*.-1992.-№2.-С. 11.
- 4 ПСРЛ. Летописец великих князей литовских (Супральный список).-Т. XVII.-СПб, 1907.-С. 821.
- 5 Плетнева С.А. Половецкая земля//*Древнерусские княжества X-XIII вв.* - М., 1975.-С. 296.
- 6 Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.-М., 1950.-С. 28, 43, 81, 166.
- 7 Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського// *УІЖ*.-1960.-№1.-С. 135-137.
- 8 Винокур І. Як починався Кам'янець//*Наука і суспільство*., 1976.-№7.-С. 46-48; Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.-Хмельницький, 1983.- С. 13-15.
- 9 ІМС УРСР. Хмельницька область.-К., 1971.-С. 297-298.
- 10 Попов Л.К., Хотюн Г.М. До історії Кам'янця-Подільського//*УІЖ*. 1963.-М.-С. 103; Ростикус Р. 900-летие города Каменца-Подольского//*ВИ*.-1963.-№4.-С. 156; Тихомиров М.М. Про початок Кам'янця-Подільського//*Прапор Жовтня*.-Кам'янець-Подільський.-1962 . 25 жовтня
- 11 Дашкевич Я.Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI-XIII вв./*Источники и исследования темы//Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*.-М., 1984.-С. 190.
- 12 Там само.-С. 187.
- 13 Дашкевич Я.Р. Грамота Федора Дмитровича (нарис з української дипломатики)//*НІБ* Арх. упр. УРСР.-1962.-№ 4.-С. 9-14.
- 14 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.//*Архіви України*. - 1970. - №5. - С. 62.
- 15 Дашкевич Я. Древняя Русь...-С. 187.
- 16 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського...-С. 114-115; Григорян В.Р. История армянских колоний в Польше (армяне в Подолии).-Ереван., 1980.-С. 50, 52-53.
- 17 Дашкевич Я. Розселення вірмен на Україні в XI-XIII ст.//*Український історико-географічний збірник*.-К.,1971.-Вип. I.-С. 180.
- 18 Там само.-С. 162.
- 19 Зубрицкий Д.И. История древнего Галицко-Русского княжества.-Львов, 1885.-Ч. 3.-С. 137.
- 20 Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям.-Киев.,1873.-С. 52.
- 21 Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии.-Варшава, 1885.-С. 117.
- 22 Андриашев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.-К, 1887.-С. 74.
- 23 Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн.-Кн. 2.-М.,1960.-С. 761.
- 24 Пашуто В.Т. Очерки по истории...-С. 325.
- 25 Ленчевський Л. Літописний город Кам'янець. Спроба розвідки в царині історичної географії//*Науковий збірник історичної секції ВУАН за 1927 р.-К., 1927.-С. 14-26.*
- 26 Крип'якевич І.П. Галицко-Волинське князівство.-К.,1984.-С. 14, 22.
- 27 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв.-К.,1985.-С. 149.
- 28 Густинская летопись//*ПСРЛ*.-СПб,1843.-Т. 2.-С. 336.
- 29 Літопис Руський за Іпатським списком., К.,1989.-С. 382.
- 30 Там само.-С. 383.
- 31 Там само.-С. 384.
- 32 Гуменюк С.К. До питання про виникнення...-С. 136.
- 33 Літопис Руський...-С. 383.
- 34 Там само.-С. 387.
- 35 Густинская летопись...-С. 339.
- 36 Літопис Руський...-С. 397-398.
- 37 Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.-К.,1963.-С. 154; Крип'якевич І.П. Галицко-Волинське князівство.-К.,1984.-С. 46, 49.
- 38 Юра Р.О. Древній Колодяжин// *АП*. -К.,1962.-Т. 12.-С. 468.
- 39 Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністров'я та південного побужжя від кам'яного віку до середньовіччя.-Київ-Одеса.-1995.-С. 101; Гуменюк С.К. До питання про виникнення Кам'янця-Подільського...-С. 136.
- 40 ПС РЛ. Хроники: Литовская и Жмотийская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного.-М.,1975.-Т. 32.-С. 44.
- 41 Там само.-С. 139.
- 42 Супральская летопись//*ПСРЛ*.-М., 1980.-Т. 35.-С. 66.
- 43 Григорян В.Р. История армянских колоний в Польше (армяне в Подолии).-Ереван., 1980.-С. 76.
- 44 Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних//*ИЗ*.-М.,1952.-Т. 40.-С. 223.
- 45 Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці//*Слов'яноноруські старожитності*.-К.,1969.-С. 143.
- 46 Там само.-С. 143.
- 47 Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*.-1969.-Вып. 120.-С. 6-7.
- 48 Толочко П.П. Древний Киев.-К.,1983.-С. 298-301.
- 49 Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці.-С. 138.
- 50 Там само.-С. 139.
- 51 Там само.-С. 139.
- 52 Там само.-С. 134.
- 53 Там само.-С. 139.

- 54 Раппопорт П.А., Косточкин В.В. К вопросу о периодизации истории древнерусского военного зодчества//Краткие сообщения Института истории материальной культуры.-1955.-Вып. 59.-С. 4-25.
- 55 Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина.-К.,1982.-С. 97.
- 56 Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці.-С. 137.
- 57 Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 р.//Археологічні дослідження на Україні в 1969 році.-К., 1972.-С. 299.
- 58 Там само.-С. 302.
- 59 Там само.
- 60 Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв.-Л., 1976.-С. 7-10, 51-66.
- 61 Раппопорт П.А. Вольские башни//Материалы и исследования по археологии СССР.-1952.-№31.-С. 202-223; Раппопорт П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X-XIV вв.//Материалы и исследования по археологии СССР.-1967.-№140.-С. 141-147.
- 62 Рожко М.Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі//Київська Русь: культура, традиції. К., 1982.-С. 13.
- 63 Раппопорт П.А. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII-XIV вв.//Switowit.-Warszawa, 1962. -Т. XXIV.-С. 16.
- 64 Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв.//Древнерусские города.-М.,1981.-С. 70-80.
- 65 Винокур І.С., Петров М.Б. До початку історії Кам'янець-Подільського...-С. 127.
- 66 Там само.
- 67 Пламеницька О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского//АН.-1985.-№33.-С. 52-61; Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст Кам'янець-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція//АСУ.-1995.-№2.-С. 21-33; Пламеницька О. До проблеми вивчення найдавнішої урбаністичної структури Старого міста Кам'янець-Подільського (Місто в системі культури середнього Подністров'я)//Вісник історико-культурологічного Подільського братства.-Кам'янець на Поділлі.-1994.-Вип. 4; Пламеницька О., Пламеницька Є. Дако-римський період в історії Кам'янець-Подільського (до постановки проблеми)//І Міжнародна конференція "Проблеми і методики в історичній археології".-Торонто-Львів,1992.-С. 26-27; Пламеницька О., Пламеницька Є. Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янець-Подільського в аспекті вивчення віку міста//Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні.-Кам'янець-Подільський, 1993.-С. 22-23.
- 68 Пламеницька Є., Пламеницька О. Нова концепція...-С. 24; Пламеницька О., Пламеницька Є. Фортечний міст...-С. 22-27.
- 69 Там само.-С. 22-24.
- 70 Jablonowski A. Zamek Kanienski u schyłku pierwszej połowy XVI wieku//Przegląd bibliograficzno-archeologiczny.-1882.-Т. III.-С. 27.
- 71 Сицинский Е. Замковая православная церковь в Каменце//Подольские епархиальные ведомости.-1892.-№27-28.-С. 454.
- 72 Січинський В. Чужинці про Україну.-К.,1992.-С. 56.
- 73 Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі...//Жовтень.-1983.-№9.-С. 99.
- 74 Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р.//ЗНТШ.-Львів.-1895.-Т. VII.-Кн. 3.-С. 14.
- 75 Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен Дністровсько-Дніпровського межиріччя II-V ст. н.е.-К., 1972.-179 С.
- 76 Пламеницька О.А. Особенности средневековой застройки...-С. 60-61.
- 77 Пламеницька Є.М., Пламеницька О.А. Фортечний міст...-С. 26-27.
- 78 Бандрівський М., Бандрівський О. Поява пам'яток східносередземноморських культур на подністровському Поділлі I-III ст. н.е.//Україна в минулому.-Вип. II.-Київ-Львів., 1992.-С. 24.
- 79 Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э.//Материалы и исследования по археологии СССР.-1960.-№89.-С. 317.
- 80 Сицинский Е. Археологическая карта Подольской губернии//Труды XI АС.-М.-1901.-С. 201-204.
- 81 Кучера М.П. "Траянові" вали Середнього Подністров'я//Археологія.-К.,1992.-№4.-С. 43.
- 82 Там само.-С. 52.
- 83 Там само.-С. 54.
- 84 Там само.
- 85 Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст...-С. 30.
- 86 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах...-С. 44.
- 87 Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии).-Ереван, 1980.-С. 75.
- 88 Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст...-С. 27.
- 89 Пламеницька О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского//АН.-1985.-№33.-С. 53-57, 58, 59.
- 90 Там само.-С. 59.
- 91 Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янець-Подільського...-С. 14-15.
- 92 Нельговський Ю. Архітектура будинку магістрату в Кам'янці-Подільському//Українське мистецтво.-К.,1969.-Вип. 3.-С. 157-164; Нельговський Ю. Історико-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском//Реконструкция центров исторических городов.-К., 1974.-С. 90-94; Нельговський Ю. О древней застройке города Каменца-Подольского//Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины.-К., 1979.-С. 88-95.
- 93 Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янець-Подільського...-С. 124.
- 94 Пламеницька Є. Про час заснування...-С. 43-44.
- 95 Пламеницька О., Пламеницька Є. Нова концепція формування системи фортифікацій Кам'янець-Подільського...-С. 22-24.